

ABU RAYHON BERUNIY DUNYOQARASHI EVOLYUTSIYASINING IJTIMOIY-MADANIY VA MAFKURAVIY KELIB CHIQISHI

Umarov Botir Ibodulla o'g'li

TDSHU, "Sharq falsafasi va madaniyati" yo'nalishi 2-kurs magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'rta Osiyo ma'rifiy tarixining eng ko'zga ko'ringan namoyandalaridan biri Abu Rayhon Beruniy (973-1048) haqida to'liq ma'lumot berilgan. Bundan tashqari ushbu maqola Abu Rayhon Beruniyning hayoti va intellektual xizmatlarini yoritib, uning Markaziy Osiyo ilm-fan tarixidagi hal qiluvchi shaxs sifatidagi o'rni hamda bilimlar rivoji va sivilizatsiyalar o'rtasidagi madaniy almashinuvni rag'batlantirishdagi keng ko'lamlı ta'sirini yoritadi.

Аннотация: В данной статье представлена полная информация об Абу Райхане Беруни (973-1048), одном из наиболее ярких представителей истории образования Центральной Азии. Кроме того, данная статья проливает свет на жизнь и интеллектуальные заслуги Абу Райхана Беруни, его роль как решающей фигуры в истории науки Центральной Азии, а также его широкомасштабное влияние на содействие развитию знаний и культурного обмена между цивилизациями.

Abstract: This article provides full information about Abu Rayhan Beruni (973-1048), one of the most prominent representatives of the educational history of Central Asia. In addition, this article sheds light on the life and intellectual services of Abu Rayhan Beruni, his role as a decisive figure in the history of science in Central Asia, and his wide-scale influence in promoting the development of knowledge and cultural exchange between civilizations.

Kalit so'zlar: Abu Rayhon Beruniy, "Kitob al-hind", "Hindiston", Geografiya, tanqidiy fikrlash, Skeptitsizm, Islom, axloq, empirizm va ratsionalizm.

Ключевые слова: Абу Райхан Беруни, «Китаб аль-Хинд», «Индия», География, критическое мышление, Скептицизм, Ислам, этика, эмпиризм и рационализм.

Key words: Abu Rayhan Beruni, "Kitab al-hind", "India", Geography, critical thinking, Skepticism, Islam, ethics, empiricism and rationalism.

Beruniy milodiy 973-yilda hozirgi O'zbekiston tarkibiga kiruvchi Xorazm viloyatining Kat shahrida tug'ilgan. Uning xulqida yoshligidanoq qiziquvchanlik va bilimga chanqoqlik namoyon edi. U matematika, astronomiya, fizika, geografiya va tabiiy fanlarni o'rganib, har tomonlama ta'lim oldi. U yulduzlar, kosmonavtlar, geografiya va geometriyaga katta qiziqish ko'rsatib, kelajakdagi ilmiy ishlariga asos soldi. Uning ilmiy hissasi xilma-xil va keng ko'lamlı edi. Beruniy astronomiya sohasida ilg'or yutuqlarga erishdi, samoviy jismlarni o'lchash uchun aniq asboblarni yaratdi. Beruniy geografiya sohasiga ham xuddi shunday ta'sir ko'rsatgan, kartografiya va geodeziyaga hissa qo'shgan. Bundan tashqari, u ijtimoiy fanlar bilan

shug‘ullanib, o‘z davrining ijtimoiy va madaniy jihatlarini haqida chuqur tushunchalar bergan²⁴.

Beruniyning ahamiyatli va bardavom merosi uning turli sivilizatsiyalar o‘rtasida ko‘prik vazifasini o‘tashidir. U islom olamida turli qadimiy sivilizatsiyalar, jumladan, yunon, hind, xitoy va boshqalar haqidagi bilimlarni saqlash va tarqatishda muhim rol o‘ynadi. Uning “Kitob al-hind” kabi asarlari Hindiston madaniyati, dini va falsafasini yoritib, madaniyatlararo tushunishni kuchaytiradi. Beruniyning intellektual salohiyati qiziquvchanlik, empirik kuzatish va tanqidiy fikrlash bilan ajralib turadi. U dunyoni tushunishga oqilona va empirik yondashuvni, dogmalar va an’anaviy e‘tiqodlarga qarshi chiqishni himoya qildi. U empirik va oqilona dunyoqarashiga qaramay, imon va aql o‘rtasida uyg‘unlikni topib, dindor musulmon bo‘lib qoldi.

Beruniyning aqliy ratsionalizmga ta’siri, turli fanlar bo‘yicha bilimlarni mujassamlashtirganligi, skeptitsizm va tanqidiy izlanishga sodiqligi bugungi kunda ham o‘z aks-sadosini saqlab kelmoqda. Uning abadiy intellektual merosi butun dunyo bo‘ylab olimlar va mutafakkirlar uchun ilhom manbai bo‘lib xizmat qiladi va ochiq fikrli tadqiqot, empirik tadqiqot va madaniyatlararo muloqotning muhimligini ta’kidlaydi. U matematika, astronomiya, fizika, geografiya va tabiiy fanlarni o‘rganib, har tomonlama ta’lim oldi.

Astronomiya va matematika sohasida: Al-Beruniy astronomiya va matematika sohalarida sezilarli yutuqlarga erishdi. U keng ko‘lamli astronomik kuzatishlar olib borgan, samoviy hodisalarni sinchkovlik bilan kuzatgan va qayd qilgan. Uning trigonometriya bo‘yicha qilgan ishlari, ayniqsa, soyalar haqidagi fanni rivojlantirish matematik bilimlarni rivojlantirishda hal qiluvchi rol o‘ynadi. Al-Beruniyning Yer aylanasi aniq o‘lchagan va o‘lchovlari yangicha bo‘lib, kelajakdagi ilmiy kashfiyotlar uchun zamin yaratdi²⁵.

Geografiya va kartografiya sohasida: Al-Beruniyning geografiya va kartografiyaga qo‘shgan hissasi juda katta edi. U geografiyaga oid ko‘plab asarlar, jumladan, mintaqalar, madaniyatlar va urf-odatlarining batafsil tavsifini bergan “Kitob al-hind” asarlar muallifi. Uning aniq xaritalari va turli shaharlar va diqqatga sazovor joylarning koordinatalarini hisob-kitoblari geografiya fanining rivojlanishida muhim rol o‘ynadi.

Ijtimoiy fanlar va madaniyatshunoslik: Al-Beruniy tabiiy fanlar sohasidagi faoliyatidan tashqari, ijtimoiy fanlar sohasida ham samarali olim edi. U turli jamiyatlar, dinlar va madaniyatlar haqida keng qamrovli tadqiqotlar olib bordi. Uning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” va “Astrologiya san’ati elementlari bo‘yicha ko‘rsatmalar kitobi” kabi asarlari turli sivilizatsiyalarning ijtimoiy va madaniy jihatlarini tushunish uchun qimmatli manba bo‘lib qolmoqda.

Ilmiy metodologiya va tanqidiy fikrlash: Al-Beruniy empirik kuzatish va tanqidiy fikrlash tarafdori edi. U o‘z davrining asossiz e‘tiqodlariga qarshi chiqib, bilim dalil

²⁴ Д. Пўлатова, М.Қодиров, М.Аҳмедова, А.Абдухалимов, Ш.ШозамоновФалсафатарихи (Шарқфалсафаси) Ўқувқўлланма Т.: 2013. – 137 б.

²⁵ Машарипова Г. К. Беруни об измерении размера Земли. Современные гуманитарные исследования. 2011. №. 4. – 29 с.

va mantiqiy izlanishlarga asoslanishi kerak, deb hisoblagan. Uning ilmiy metodologiyaga sodiqligi va tasdiqlanmagan da'volarga shubha bilan qarashi inqilobiy edi va zamonaviy ilmiy fikrni ilhomlantirishda davom etmoqda.

Ilmiy merosi: Al-Beruniy merosi bardavom bo'lib, uning asarlari jahon miqyosida o'rganilib, e'zozlanib kelinmoqda. Uning astronomiya, matematika, geografiya va ijtimoiy fanlarga qo'shgan hissasi ilm-fan tarixida o'chmas iz qoldirdi. Uning empirik tadqiqot va tanqidiy fikrlashga urg'u berishi ilmiy uslubda yetakchi tamoyil bo'lib qolmoqda²⁶.

Abu Rayxon Beruniy islom oltin asrining haqiqiy bilimdoni va intellektual yetuk olimi edi. Uning tinimsiz qiziquvchanlik, sinchkovlik bilan kuzatish va tanqidiy fikrlash bilan ajralib turadigan hayoti va ilmiy faoliyati ilm olamiga chuqur ta'sir ko'rsatib, bugungi kungacha olimlarni ilhomlantirib kelmoqda.

Abu Rayhon Beruniy dunyoqarashini tahlil qilish bir necha sabablarga ko'ra alohida ahamiyatga ega:

1. Madaniyatlararo tushuncha: Beruniy islom ulamolari turli qadimiy sivilizatsiyalar, jumladan, yunon, hind, fors va xitoy bilimlarini saqlash va yetkazishda hal qiluvchi rol o'ynagan davrda yashagan. Uning asarlari bu xilma-xil madaniy va intellektual an'analar o'rtasidagi tafovutni yo'q qiladi. Uning dunyoqarashini tahlil qilish orqali biz uning turli madaniyatlarni qanday sintez qilgani va tushunishga hissa qo'shgani haqida tushunchaga ega bo'lamiz, bu esa madaniyatlararo muloqot va qadrlashni rivojlantirish uchun juda muhimdir.

2. Ilmiy va aqliy taraqqiyot: Beruniy turli sohalarga, jumladan, matematika, astronomiya, geografiya va antropologiyaga katta hissa qo'shgan olim edi. Uning ushbu mavzularga bo'lgan qarashi bizga o'z davridagi ilmiy va intellektual taraqqiyotning holatini tushunishga yordam beradi, bu esa o'z navbatida ilmiy fikr va kashfiyotlar tarixini yanada kengroq yoritishga yordam beradi.

3. Tanqidiy fikrlash va metodologiya: Beruniyning ilmiy izlanishga yondashuvi, empirik mushohada va tanqidiy fikrlashga urg'u berganligi bugungi kunda ham qimmatlidir. Uning dunyoqarashini tahlil qilish uning metodologiyasini qadrlash va uni zamonaviy ilmiy ishlarda qo'llash imkonini beradi. Uning qat'iy analizga sodiqligi va dogmaga shubha bilan qarashi izlanuvchan olimlar uchun ilhom manbai bo'lib xizmat qiladi.

4. Tarixiy nuqtai nazar: Beruniyning tarixiy asarlarida o'z davri madaniyati, tarixi va jamiyatlari haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan. Uning "Kitob al-Hind" kabi tarixiy asari uning an'analari va intellektual merosiga o'ziga xos hissa qo'shgan. Uning tarixiy dunyoqarashini o'rganish o'tmish haqidagi tushunchamizni boyitadi va tarixga yanada nozik qarashga hissa qo'shadi.

5. Madaniy almashinuv: Beruniy asarlari islom olami va boshqa sivilizatsiyalar o'rtasidagi madaniy almashinuvni yo'lga qo'yishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Uning hind va yunon matnlarini tarjimalari, sharhlari bilan bir qatorda, bilimlarni turli

²⁶ Бобоев Ю. А. Беруни об уровне науки народов Центральной Азии в древности и раннем средневековье. Вестник Таджикского технического университета. 2011. №. 2. – 89с.

madaniyatlarda tarqatishga yordam berdi. Uning dunyoqarashini tahlil qilish uning g'oyalar va bilimlarning vositachisi rolini ta'kidlaydi.

6. Fanlararo yondashuv: Beruniyning bilimga fanlararo yondashuvi diqqatga sazovordir. U turli sohalarning o'zaro bog'liqligini tan oldi va o'rganishning bir sohasini tushunish boshqa sohalarda tushunishni kuchaytirishi mumkin degan g'oyani ilgari surdi. Uning yaxlit dunyoqarashi fanlararo tadqiqot va hamkorlik uchun namuna bo'lib xizmat qiladi.

7. Ilmiy merosi: Beruniyning hissalarini turli sohalardagi olimlar va mutafakkirlarga ta'sir qilishda davom etmoqda. Uning intellektual qiziqish, empirik tadqiqot va bilimga intilishi insoniy tushuncha chegaralarini kengaytirishga intilayotgan shaxslar uchun ilhom manbai bo'lib xizmat qiladi.

Umuman aytganda, Abu Rayhon Beruniy dunyoqarashini tahlil qilish juda muhim, chunki u madaniyatlararo bog'liqlik, ilmiy taraqqiyot, tanqidiy fikrlash, tarixiy istiqbollari, madaniy almashinuv, fanlararo yondashuvlar va abadiy meroslar haqida qimmatli fikrlarni beradi. Uning bilimga qo'shgan hissasi va intellektual metodologiyasi bugungi kunda ham dolzarb va ta'sirli bo'lib qolmoqda²⁷.

Abu Rayhon Beruniyning ijtimoiy va madaniy qarashlari uning hayoti davomida rivojlanib bordi, bu uning empirik kuzatish va madaniyatlararo izlanishlarga sodiqligini aks ettirdi. Uning hissalarini o'z davridagi ijtimoiy va madaniy o'zgarishlarni osonlashtirishda muhim rol o'ynadi. Beruniyning ijtimoiy va madaniy qarashlari va ularning o'zgarishlarga ta'siri bilan yaqindan tanishamiz:

1. Madaniyatlararo hamkorlik:

Boshqa madaniyatlarni tushunish va hurmat qilish: Beruniyning "Kitob al-hind" kabi asarlari uning hind madaniyati, dini va falsafasini chuqur anglashi va hurmatini namoyon etgan. U hind urf-odatlariga singib ketdi va islom bilan hind bilimlari o'rtasidagi tafovutni bartaraf etishga harakat qildi.

Madaniy almashinuvga ta'siri: Beruniyning hind matnlarini arab tiliga tarjima qilgani va uning yunon hamda hind asarlariga sharhlari islom olami va boshqa sivilizatsiyalar o'rtasida madaniy almashinuvni yo'lga qo'ygan. Uning sa'y-harakatlari bilimlarni tarqatishga yordam berdi va turli madaniyatlarga qiziqish va ochiqlik ruhini tarbiyaladi²⁸.

2. Ilmiy izlanishlar va bilimlar almashinuvi:

Ilmiy taraqqiyot: Beruniyning empirik kuzatish va tanqidiy fikrlashga sodiqligi turli fan sohalari, jumladan, astronomiya, matematika va geografiyaning rivojlanishiga yordam berdi. Uning asarlari bo'lajak olimlar uchun qimmatli ma'lumotnoma bo'lib xizmat qildi.

Bilimlar integratsiyasi: Beruniyning bilimga fanlararo yondashuvi turli sohalarning o'zaro bog'liqligini ta'kidlagan. Bu yondashuv olimlarni turli fanlardan bilimlarni birlashtirishga undadi va dunyoni yanada boyroq tushunishga olib keldi.

²⁷ Кочкорова Д.А. Научная деятельность Беруни как момент преемственной связи в развитии науки. Вестник Омского государственного университета. 2016. №. 1. – 287 с.

²⁸ Куранбаева У.С. Абу Райхан Беруни и его средневековая "Индия". Alato Academic Studies. 2019. №. 4. – 215 с.

3. Ijtimoiy va axloqiy qadriyatlar:

Skeptitsizm va tanqidiy fikrlash: Beruniyning skeptitsizmi va tanqidiy izlanishlari hukmron e'tiqod va xurofotlarga qarshi chiqdi. Uning empirik dalillarga va ratsionalizmga urg'u berishi boshqalarni dunyoni tushunishda ko'proq ilmiy dalillarga asoslangan yondashuvni qo'llashga undadi²⁹.

Madaniyatni saqlash: Beruniyning tarixiy-etnografik asarlari turli jamiyatlarning madaniy va tarixiy bilimlarini saqlashga qaratilgan. Uning asarlarida o'z davrining urf-odatlarini, an'analari va ijtimoiy tuzilmalari haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan.

4. Eski va uzoq muddatli ta'sir:

Intellektual meros: Beruniy asarlari va hissalarini o'zgacha intellektual meros qoldirdi. Uning metodologiyasi va bilimga sodiqligi o'z davridan ancha keyin ham turli madaniyatlardagi olimlar va mutafakkirlarga ta'sir qilishda davom etdi.

Madaniy uzluksizlik: Beruniy tomonidan qo'llab-quvvatlangan madaniy almashinuv va tushunish turli sivilizatsiyalar o'rtasidagi davomiylik va o'zaro boyitish tuyg'usiga yordam berdi. Uning sa'y-harakatlari intellektual qiziqish va o'rganish muhitiga yordam berdi.

Abu Rayhon Beruniyning dunyoqarashi turli omillar, jumladan, uning islomiy e'tiqodi, to'yimas qiziquvchanligi, empirik mushohada va tanqidiy fikrlashga sodiqligi bilan shakllangan. Uning dunyoqarashini quyidagicha umumlashirish mumkin:

Ilmiy qiziquvchanlik: Beruniy o'zini tevarak-atrofga bo'lgan to'yimas qiziqish uyg'otdi. U kuzatish va tajribaning bilimga ega bo'lish vositasi ekanligiga ishongan. Uning izlanuvchan tabiati uni astronomiya va matematikadan tortib geografiya va antropologiyagacha bo'lgan keng ko'lamlil ilmiy fanlarni o'rganishga undadi.

Empirizm va ratsionalizm: Beruniy bilimga intilishda empirik mushohada va tanqidiy fikrlashning ahamiyatini ta'kidlagan. U ilmiy haqiqatlar ko'r-ko'rona e'tiqod yoki aqidaga emas, balki bevosita kuzatish va dalillarga asoslanishi kerak, deb hisoblagan. Bu empirik yondashuv uning dunyoqarashida markaziy o'rin tutgan.

Bilimlarning o'zaro bog'liqligi: Beruniy turli bilim sohalarining o'zaro bog'liqligini tan olgan. U dunyoni yaxlit tushunish uchun turli fanlarni bir-biri bilan birgalikda o'rganish kerak, deb hisoblardi. Ushbu fanlararo yondashuv unga ko'plab sohalarga ulkan hissa qo'shish imkonini berdi.

Madaniy hurmat va ochiq fikrlilik: Beruniy o'zining keng fikrliligi va turli madaniyatlar va intellektual an'analarga hurmati bilan mashhur edi. U hind, yunon, fors va xitoy kabi turli sivilizatsiyalarning bilim va donoligini qadrlagan. Uning hind ilmiy va falsafiy matnlarini arab tiliga tarjima qilgani uning madaniyatlararo ta'limga sodiqligini ko'rsatadi.

Skeptitsizm va tanqidiy tadqiqot: Beruniy hukmron e'tiqod va nazariyalarga shubha bilan qaraydigan skeptik edi. U an'anaviy aqidaparastlikka qarshi chiqishdan

²⁹ Кочкорова Д.А. Научная деятельность Беруни как момент преемственной связи в развитии науки. Вестник Омского государственного университета. 2016. №. 1. – 291с.

qo'rqmadi va soxta ilm va xurofotni tanqid qildi. Uning tanqidiy tadqiqotga sodiqligi va qat'iy metodologiyasi uni haqiqiy olim sifatida ajratib ko'rsatdi³⁰.

Islom e'tiqodi va ilmi: Beruniyning ilmiy dunyoqarashi ratsionalizm va empirizm ta'sirida bo'lsa-da, u dindor musulmon bo'lib qoldi. U iymoni va ilmga intilishi o'rtasida hech qanday ziddiyat ko'rmadi. Darhaqiqat, u ilm-fan va din uyg'unlikda yashashi mumkin, bu ikkalasi ham dunyoni chuqurroq tushunishga hissa qo'shishi mumkinligiga ishongan.

Ilm merosi: Beruniyning dunyoqarash mafkurasi bilim va tarbiyaning qadriga urg'u bergan. U o'zidan salmoqli asarlar, jumladan, kitoblar, risolalar va sharhlar qoldirib, bugungi kunda ham olimlar va mutafakkirlarni ilhomlantirmoqda. Uning umrbod ta'lim olishi va intellektual izlanishlarga sodiqligi yoshlar uchun ulkan o'rnakdir.

Xulosa qilib aytganda, Abu Rayhon Beruniyning dunyoqarashi ilmiy qiziquvchanlik, empirizm, ratsionalizm, fanlararo tafakkur, turli madaniyatlarga hurmat, skeptitsizm, bilimga chuqur sodiqlik bilan ajralib turardi. Abu Rayhon Beruniyning ijtimoiy-madaniy qarashlari uning turli madaniyatlarga chuqur hurmati, empirik mushohada va tanqidiy fikrlashga sodiqligi, turli ilmiy fanlarga qo'shgan hissasi bilan ajralib turardi. Uning madaniy bo'shliqlarni bartaraf etish va bilim almashinuvini rag'batlantirishga qaratilgan sa'y-harakatlari uning davrida ijtimoiy va madaniy o'zgarishlarni shakllantirishda muhim rol o'ynadi va bugungi kunda ilmiy va madaniyatlararo tushunishga ta'sir qilishda davom etayotgan doimiy meros qoldirdi.

FOYDALANILGAN ASARLAR RO'YXATI:

1. Д. Пўлатова, М.Қодиров, М.Аҳмедова, А.Абдуҳалимов, Ш.Шозамонов Фалсафа тарихи (Шарқ фалсафаси) Ўқув қўлланма. – Т.: 2013. – В. 137-146.
2. Contemporary Scientific Research: Current issues, achievements and innovations. Published: December 10, 2020 | Pages: 80-82;
3. Куранбаева У.С. Абу Райхан Беруни и его средневековая “Индия”. Alato Academic Studies. 2019. №. 4. С. 214-221;
4. Кочкорова Д.А. Научная деятельность Беруни как момент преемственной связи в развитии науки. Вестник Ошского государственного университета. 2016. №. 1. С. 287 -291;
5. Бобоев Ю. А.Беруни об уровне науки народов Центральной Азии в древности и раннем средневековье. Вестник Таджикского технического университета. 2011. №. 2. С. 85 -89;
6. Ахмедов Т.Н. Беруний асарларида дин муаммолари. Дисс. канд. филос. наук. Ташкент, 1994;

³⁰ Дьяконов М. Рецензия на книгу: Райнов Т. Великие учёные Узбекистана (IX–XI вв.). Т.: УзФАН, 1943. Вопросы истории. 1946. № 2–3. – 145 с.

7. Жўрақулов Ф.Н. Абу Райхон Беруний табиий - илмий ва ижтимоий - фалсафий меросининг ғарб олимлари томонидан тадқиқ этилиши. Дисс. канд. филос. наук. Ташкент, 2008;

8. Машарипова Г. К. Беруни об измерении размера Земли. Современные гуманитарные исследования. 2011. №. 4. С. 29 - 31;

9. Райнов Т. Великие учёные Узбекистана (IX – XI вв.). Ташкент: Фан, 1943.

10. Дьяконов М. Рецензия на книгу: Райнов Т. Великие учёные Узбекистана (IX–XI вв.). Т.: УзФАН, 1943. Вопросы истории. 1946. № 2–3. С. 145.

11. Носирходжаева Г.А. Проблемы историко-философской мысли в трудах Беруни. Дисс. канд. филос. наук. Ташкент, 1999. 156 с.

12. Умарова Р.Ш. Берунийнинг борли қ ҳақидаги таълимоти. Дисс. канд. филос. наук. Ташкент, 2011. 160 с. (На узбекском)

13. Strohmaier G. The Picture of the World in al-Biruni's Pharmacognosy'. European Review, 2008. Vol. 16. No. 2. P. 242.